

ხევსურული საწესრეულებო ლექსიკის
ეთნოლინგვისტური ანალიზი
(ეთნოგრაფიული და ლექსიკოგრაფიული წყაროების მიხედვით)

An Ethnolinguistic Analysis
of Khevsurian Ritual Vocabulary
(Based on Ethnographic and Lexicographic Sources)

ლუიზა ხაჩაპურიძე

აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველო, ქუთაისი

Luiza Khachapuridze

Akaki Tsereteli University
Georgia, Kutaisi

აბსტრაქტი

ხევსურული საწესრეულებო ლექსიკა წარმოადგენს ქართული ეთნოკულტურის მნიშვნელოვან სემანტიკურ ფენას, რომლის კვლევა აქტუალურია როგორც ლექსიკოლოგიური, ისე ეთნოლინგვისტური თვალსაზრისით. აღნიშნული ტერმინოლოგია ასახავს მთის საზოგადოების მსოფლმხედველობას, რელიგიურ ცნობიერებასა და გარდამავალი რიტუალების სისტემას, სადაც თანაარსებობს ქრისტიანული და წინაქრისტიანული რწმენა-წარმოდგენები.

კვლევის მიზანია ხევსურული საწესრეულებო ტერმინოლოგიის სემანტიკური სტრუქტურის, კულტურული კონტექსტისა და ფუნქციური დატვირთვის განსაზღვრა ეთნოგრაფიულ და ლექსიკოგრაფიულ წყაროებზე დაყრდნობით. მეთოდოლოგიურად გამოყენებულია ლექსიკოგრაფიული ანალიზი, ეთნო-ლინგვისტური და კომპარატიული მიდგომა.

მასალა დაჯგუფებულია სამ ძირითად ქვეჯგუფად: 1) სიკვდილთან და სულის რიტუალთან დაკავშირებული ტერმინები; 2) სარიტუალო პურის სახელწოდებები და მათი სიმბოლიკა; 3) რიტუალის მონაწილეები და მათი ფუნქციები.

ანალიზმა ცხადყო, რომ აღნიშნული ლექსიკური ერთეულები წარმოადგენს ეთნოკულტურულ კოდებს, რომლებიც გამოხატავენ კოლექტიურ მეხსიერებას. კვლევა ხელს უწყობს ქართული ენობრივი ცნობიერების ისტორიული განვითარების უფრო ღრმა გააზრებას და ნათელს ხდის იმ კულტურულ და რელიგიურ მნიშვნელობებს, რომლებიც ენაშია ჩადებული.

ხევსურული საწესჩვეულებო ლექსიკა თავისი მნიშვნელობითა და სემანტიკური სტრუქტურით ასახავს მთის ხალხის ეთნოგრაფიულ და სულიერ მემკვიდრეობას. თითოეული ტერმინი არა მხოლოდ ლექსიკური ერთეულია, არამედ კულტურული კოდის მატარებელი, რომელიც აერთიანებს რწმენით წარმოდგენებს, სოციალურ ურთიერთობებსა და ადამიანისა და სამყაროს მიმართებას. ხევსურული ტერმინოლოგია წარმოაჩენს გარდამავალი რიტუალების სისტემას, სადაც პური, ხუცესი, სული და ხსოვნა ქმნიან ადამიანისა და ზეზუნებრივი სამყაროს შორის ხიდს. პრაქტიკული თვალსაზრისით, ნაშრომი აერთიანებს დიალექტურ, ლექსიკოგრაფიულ და ეთნოგრაფიულ მასალას, რაც ქმნის მყარ საფუძველს მომავალი კვლევებისთვის. აღნიშნული ლექსიკის შესწავლა მნიშვნელოვანია ქართული ენის კულტურულ-რელიგიური სემანტიკისა და თანამედროვე ეთნოლინგვისტური კვლევებისათვის.

საკვანძო სიტყვები: ხევსურული საწესჩვეულებო ლექსიკა, ეთნოლინგვისტიკა, რიტუალური ტერმინოლოგია, სამგლოვიარო კულტურა, სულის კულტი.

ABSTRACT

Khevsurian ritual vocabulary constitutes a significant semantic layer of Georgian ethnoculture, the study of which is of current relevance both from a lexicological and an ethnolinguistic standpoint. This terminology reflects the worldview of mountain society, its religious consciousness, and its system of rites of passage, within which Christian and pre-Christian beliefs and conceptions coexist.

The aim of the study is to determine the semantic structure, cultural context, and functional load of Khevsurian ritual terminology, drawing on ethnographic and lexicographic sources. Methodologically, lexicographic analysis together with an ethnolinguistic and comparative approach is employed.

The material is grouped into three principal subgroups: 1) terms connected with death and the ritual of the soul; 2) the names of ritual breads and their symbolism; 3) the participants in the ritual and their functions.

The analysis has made clear that these lexical units constitute ethnocultural codes that express collective memory. The study contributes to a deeper understanding of the historical development of Georgian linguistic consciousness and sheds light on the cultural and religious meanings embedded within the language.

Khevsurian ritual vocabulary, through its meaning and semantic structure, reflects the ethnographic and spiritual heritage of the mountain people. Each term is not merely a lexical unit but a bearer of cultural code, one that unites beliefs and conceptions, social relations, and the relationship between the human being and the world. Khevsurian terminology reveals a system of rites of passage, in which bread, the khutsesi (priest/elder), the soul, and remembrance form a bridge between the human being and the supernatural world. From a practical standpoint, the paper brings together dialectal, lexicographic, and ethnographic material, thereby laying a solid foundation for future research. The study of this vocabulary is significant for

the cultural-religious semantics of the Georgian language and for contemporary ethnolinguistic research.

Keywords: Khevsurian ritual vocabulary, ethnolinguistics, ritual terminology, mourning culture, cult of the soul.

შესავალი

ხევსურული საწესრევულებო ლექსიკა წარმოადგენს ქართული ეთნოკულტურის განსაკუთრებულ ფენას, რომელშიც ნათლად აისახება ხალხის მსოფლმხედველობა, რელიგიურ-რიტუალური პრაქტიკა. ხევსურეთში არსებული სამგლოვიარო და საკულტო ლექსიკა თავისი სემანტიკური და სიმბოლური შრეებით დაკავშირებულია როგორც ძველ ქრისტიანულ ტრადიციებთან, ისე წარმართულ რწმენით წარმოდგენებთან.

ამ სფეროს კვლევა მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ ლექსიკოლოგიური, არამედ ეთნოლინგვისტური თვალსაზრისითაც, რადგან თითოეული ტერმინი კულტურულ-რელიგიური აზროვნების მატარებელია და მრავალმხრივ ასახავს ხალხის სულიერ სამყაროს, სოციალურ ურთიერთობებსა და იდენტობას.

საანალიზო მასალა ეფუძნება როგორც კლასიკურ ლექსიკოგრაფიულ წყაროებს (სულხან-საბა ორბელიანი, ალ. ლლონტი, ალ. ნეიმანი, ალ. ელერდაშვილი და სხვ.), ისე თანამედროვე ეთნოგრაფიულ მასალას და მკვლევართა ექსპედიციურ ჩანაწერებს.

კვლევის მეთოდები

კვლევაში გამოყენებულია ლექსიკოგრაფიული, ეთნოლინგვისტური და კომპარატივისტული მეთოდები.

მსჯელობა

ჩვენს ხელთ არსებულ მასალაში გამოვლინდა ტერმინთა 3 ქვეჯგუფი: სიკვდილისა და სულის რიტუალთან დაკავშირებული ტერმინები, სარიტუალო პურის სახელწოდებები და კულტური მნიშვნელობა, რიტუალის მონაწილეები და მათი ფუნქციები.

I. სიკვდილისა და სულის რიტუალთან დაკავშირებული ტერმინები

ახალსული – ახალგარდაცვლილი (დ. გიორგაძე 2024). ეკლესიურად ახალგარდაცვლილს ახალშესვენებული ეწოდება და ასეც მოიხსენიებენ მიცვალებულთა საპანაშვიდო ღოცვებსა და მოსახსენებელში, რომელსაც ჭირისუფალი აგზავნის ეკლესიაში, რათა მოძღვარმა წირვის დროს მოიხსენოს. განსხვავებული სემანტიკით გვხვდება დიალექტებში: ახალსული ახალგაზრდა საქონელს ეწოდება (მოწინიძე 1974).

სამკოჭაო – ავი სულებისაგან გადაცვლილის სულის სამხსნელი დროშა. ლექსიკონებში არ ფიქსირდება. გვხვდება მხოლოდ დ. გიორგაძის წიგნში „ქართველ მთიელთა სულიერი კულტურის ისტორიიდან“ (გიორგაძე 2024). კოჭვა – მაგრად შეკვრა, შებოჭვა (ქეგლ, კიწმარიშვილი 2016, ლლონტი 1974),

ჩვენ მიერ ექსპედიციებში მოპოვებულ მასალებში ხევსურულის მსგავსად ტერმინი სამკოჭაო ავი სულებისაგან დაცვას უკავშირდება.

დასავლეთ და სამხრეთ საქართველოში გავრცელებულია ნადირის პირის დასაკოჭი, ზოგან ნადირის პირის შესაკრავი შელოცვა: „მგელი რო შემოეჩვევა ნადირს, მაშინ იციან ნადირის დაკოჭვა, ყბა შეეკრებაო და ვერ შეჭამსო საქონელსო, მეზობელ სოფელში არის გაღმა, ერთი ქალი, იცის მაი შელოცვა, მიდიან ხოლმე და დააკოჭინებენ. ყოფილა რომ დადებით შედეგი გამოუღია მაგას“ (ბადრი ნიჟარაძე, 65 წლის, აჭარა, შუახევი), ლეჩხუმსა და იმერეთში შემლოცველი დაბალ სკამს, ჯორკოს ბაწრით შეკრავდა და თან ლოცულობდა: „ნადირს კბილი შეუკარი, ქურდსა კაცსა ხელ-ფეხი, ნუ გაუშვებ გზაში, გარაგდე ზღვაში“ (ლ. მარდალეიშვილი, 75 წლის, მაღლაკი, ქსკც მასალები).

სანიჭარი – ჭირის პატრონისათვის გაღებული მატერიალური დახმარება. საბასთან – ქორწილის შესაწევარი, საბომდარი, საჩუქარი: „ჯილდო არს გამარჯვებულის მეომრის სანიჭარი /საბომდარი“ (ორბელიანი 1991), სინონიმთა ლექსიკონში – ნაწყალობევი, საბომდარი, სანიჭარი, მისალოცავი (ნეიმანი 1978). ამავე მნიშვნელობით გვხვდება ქართული ენის განმარტები ლექსიკონშიც (<https://www.ena.ge/explanatory-online>).

ნიჭი – სახსოვარი, მეხსიერება, სულის ხსოვნის სიმბოლოდ გვხვდება ჯავახურში (ზედგინიძე 2014).

სახელის დადება – შენდობის თქმა, შესანდობარი, რომელიც ითქმება მხოლოდ ღვინით ან სუფრით, იგივე საკურთის სუფრა: „ღმერთო დიდება შენდა, ღმერთო მადლი შენდა, ღმერთო შენგან-ა გაჩენილ ხვეწება კაცისა, ბარება სულისა, სააქაოს ნათქვამ საიქიოს მადიოდას, მკვდართ შანდობა გერგებოდასთ“ – მოქმელი მექია ჭინჭარაული (გიორგაძე 2024: 37).

სულთაკრეფა / სულთაობა – ადრესაგაზაფხულო სულის მოსახსენებელი დღე ხევსურეთში (გიორგაძე 2024). მიცვალებულთა სულთაკრებას უკავშირდება სვანური „ლიფაანალი“, მაგრამ, ხევსურულისგან განსხვავებით, იგი ახალი წლის ციკლის დღესასწაულია. ხორციელის აღების დღეს წინასააღდგომო მარხვამდე მთელს საქართველოში აღინიშნება მიცვალებულთა მოსახსენებელი დიდი საკურთხობა.

სულის ტალავარი – გარდაცვლილის შესამოსელი (სულის სამოსი). ზოგადად „ტალავარი“ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელებში მამაკაცისა და ქალის სამოსელის მთლიან კომპლექტს აღნიშნავდა (ეთნოგრაფიული ლექსიკონი 2011). მიცვალებულის სამოსს თუშეთში სუდარა, საშიშო ტალავარი, სულის ტალავარი, სამარხი ტალავარი, სასუდრე ტანსაცმელი ეწოდებოდა (მაკალათია 1935). ც. ბეზარაშვილის ნაშრომში „ქალის სამოსელი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში“ ტალავარი ტანსაცმლის მნიშვნელობით დასტურდება (ბეზარაშვილი 1974). ძველ ქართულში ტალავარი კარავის მნიშვნელობით გვხვდება (აბულაძე 1973.). საბასთან იგი ასეა განმარტებული: „ტალავარი არს საჩრდილობელი გინა დასაფარებელი“ (ორბელიანი 1991).

მირეული – ადგილი, სადაც მიცვალებული ასვენია. მიჩნეულია უწმინდურ ადგილად, სადაც სახლის ანგელოზები აღარ დგებოდნენ. დასაფლავების შემდეგ მიცვალებულის საკაცეს წვავდნენ. სულის ხუცესი დასაფლავებიდან მესამე დღეს ბატკანს დაკლავდა და მის სისხლს ჩალის კონით სახლსა და ახლო გზებს აპკურებდა, სახლის

პატრონს დაამწყალოებდა. ალ. ჭინჭარაულის ლექსიკონში გვხვდება ტერმინი სამირეულო: „ეს იყო ქოხი, სადაც ქალები დედათა წესის დროს ცხოვრობენ“ (ჭინჭარაული 2005; ღლონტი 1974). აღნიშნული ტერმინები სხვა ლექსიკონებში არ დასტურდება. რეული / რევა / არევა – არეულის მნიშვნელობით დასტურდება ქეგლშიც: „საყორნის ყელში გამოჩნდა ჯგუფ-ჯგუფად ხალხი რეული (ვაჟა - ქეგლ); „თვალთახედვას თუ ნისლავდა რეული ფიქრი, ნანიკოს რომ გამოეწვია“ (ვ. ბარნ. - ქეგლ).

II. სარიტუალო პურის სახელწოდებები და კულტური მნიშვნელობა

სახელსადები – გარდაცვლილის ხარჯისათვის გამომცხვარი ხმიადი, (კომპოზიტიური სიტყვაა: სახელის დასადები, ანუ სახელის დასარქმევი, ანუ, ვის სახელზეცაა გამომცხვარი). ტერმინი არ გვხვდება სხვაგან, თუმცა რიტუალი მთელს საქართველოში აღინიშნება. მაგ., სვანეთში დამკვიდრებული წეს-ჩვეულების თანახმად, მიცვალებულთა პატივსაცემად ცხვებოდა ბაციკი – ხვეული ფორმის პურები. იგი გამომცხვარი იყო სპეციალურად გასვენების დღისთვის და ტრადიციულად საკაცის წინ ინახებოდა, როგორც პატივის სიმბოლო. მეორე ტიპის პურია ქაბი, რომელიც წარმოადგენდა მასშტაბურ პურს. მისი წონა, გამომცხველის მატერიალური შესაძლებლობიდან გამომდინარე, ერთ კილოგრამს ან მეტს აღწევდა. გასვენების დღისთვის ქაბი მზადდებოდა თითოეული დამსწრე პირისათვის ცალკე, რაც სვანური საზოგადოებრივი სოლიდარობის ნიშანი იყო. გასვენებებში დამსწრე ადამიანთა რაოდენობა ხშირად რამდენიმე ასეულს აღემატებოდა (ქსკც-ის მასალები).

მიცვალებულთა სულის მოსახსენებელი სუფრისათვის გაკეთებულ პატარა ზომის პურებს იმერეთში უწოდებენ კვერებს/კოკრებს, ხოლო ლეჩხუმში – სულიკვერს, სულიპურს (ხაჭაპურიძე 2017).

ბედისკვერი – ბედისკვერს გარდაცვლილის ოჯახი მიცვალებულის მოსახელეს მიუტანდა, შემდეგ მათ შორის ნათესაური კავშირი მყარდებოდა (გიორგაძე 2024: 208).

საკვამლო – სოფლის კომლთა რაოდენობის მრგვალი კვერები შუაში თეთრ მიტკალშებმული ჩხირებით. წლისთავზე მიცვალებულის ოჯახში მოტირალი ქალები მიცვალებულის გაშლილი ტანსაცმლის მარჯვენა მხარეზე აწყობდნენ.

ხევსურულში კვამლი იგივე კომლია, ეს მოტირალი ქალებიც სოფლის თითოეული კომლს / კვამლს წარმოადგენდნენ და პურის სახელწოდებაც აქედან მოდის.

სანერბიელო – დოღში მონაწილეთათვის გამომცხვარი ხავიწის-გულიანი ქადა-პური. აღნიშნული სიტყვა ამ ფორმით ლექსიკონებში არ დასტურდება, მაგრამ სიტყვის ძირი „ნერბი“ სულხან-საბასთან ნიშნავს დედალ ცხვარს. ამავე მნიშვნელობით დასტურდება უნივერსალურ ენციკლოპედიურ (ელერდაშვილი 2006) და სინონიმთა ლექსიკონებში (ნეიმანი 1978). შესაძლოა, ხავიწიან ქადას ცხვრის ცხიმისგან ამზადებდნენ და სახელწოდებაც აქედან მოდიოდა.

ეს სახელწოდებები არა მხოლოდ საკვებ ფუნქციას ატარებენ, არამედ გამოხატავენ კოლექტიურ მეხსიერებას, სიკვდილის შემდგომი სიცოცხლის რწმენასა და სოციალური ურთიერთობების მოდელებს.

III. რიტუალის მონაწილეები და მათი ფუნქციები

ქადაგი – ხატის მსახური, წინასწარმეტყველი. „მაღლის ჯმით მასწავლებელი, ხატის მსახური“ (ორბელიანი 1991), რომელსაც ვითომ შეუძლია ხატთან ურთიერთობის დამყარება (ელერდაშვილი 2006). ქადაგი – მკითხავი, მარჩიელი (დლონტი 1974.). იმავე მნიშვნელობით გვხვდება ქართული ენის განამრტებით ლექსიკონშიც. ჩვენ მიერ იმერეთში, ლეჩხუმში, ბოლნისში მოპოვებულ მასალებში გვხვდება გამოთქმა ქადაგად დავარდა, რაც გაუჩერებლად მოსაუბრეს ან სხვისთვის ჭკუისდამრიგებელ ადამიანს ნიშნავს. უაზრო ლაპარაკი, ბოდვა (ციფრული უნივერსალური სასკოლო ლექსიკონი).

სულის ხუცესი – მიცვალებულის კულტის მსახური ხევისურეთში. სულის ხუცობა (ხეცს.) – ხუცობის ორი სახიდან ერთ-ერთი; ტექსტი, რომელსაც ხუცესი წარმოთქვამს მიცვალებულის მოსაგონებლად დაწესებული ტრადიციული რიტუალის დროს. სულის ხუცობა საჯაროდ სრულდება მიცვალებულის სულისთვის განკუთვნილ სანოვანთან (სუფრა, სასმელებიანი კასრები და სხვ.). მისი პირველი ნაწილი წარმოადგენს ღმერთისადმი მიმართვას, რომ ჭირისუფლებს შემდგომში მწუხარება ააცილოს და კეთილი მომადლოს, ხოლო მეორე ნაწილი წარმართული და ქრისტიანული დოგმების ნარევია. სულით ხუცობის ტექსტების შინაარსი თითქმის იდენტურია (ბარდაველიძე 1938: 11).

მესულთანე / მეენე / სულის მკითხავი/ მისანი – გარდაცვლილის სურვილის განმცხადებელი სააქაოში (დლონტი 1974). სხვა კულტურებშიც თითქმის იმავე მნიშვნელობით დასტურდება: მისანი – წარმართული რიტუალების აღმასრულებელი (გარნეტი 2006; იმედაშვილი 1928). მეენე – ძვ. საბერძნეთში წინასწარმეტყველი. თითქოს ღვთაების შთაგონებით ქურუმები წინასწარმეტყველებას გადასცემდნენ შემკითხველ მორწმუნეებს (იმედაშვილი 1928).

ჯვარიონი / შულტა – ხატის მსახური, ლუდისა და საკულტო სარიტუალო ქმედებების აღმსრულებელი ხევისურეთსა და ფშავში. აღნიშნული მნიშვნელობით ალ. ჭინჭარაულის გარდა სხვა ლექსიკონებში არ გვხვდება. შულტა – სალოცავის მსახური. სულხან-საბას მიხედვით, „გზირი სხვათა ენაა, ქართულად შულტა ჰქვია“, მამაკაცი, რომლის მოვალეობაა დღეობაში სოფელს ლუდით გაუმასპინძლდეს (ელერდაშვილი 2006). „შეწყდა ხატის დროშების ჟღერალი, საკოდებიდან გამოჰქონდათ დასტურებს ნაკურთხი ლუდი, ურიგებდნენ მდელოზე ფეხმორთხმულ ხატიონებს. მოხარშულ ხორცს პირდაპირ მიწაზე ყრიდნენ შულტები“ (კ. გამს. - ქეგლ).

დასკვნა

ხევისურული საწესჩვეულებო ლექსიკა თავისი მნიშვნელობითა და სემანტიკური სტრუქტურით ასახავს მთის ხალხის ეთნოგრაფიულ და სულიერ მემკვიდრეობას. თითოეული ტერმინი არა მხოლოდ ლექსიკური ერთეულია, არამედ კულტურული კოდის მატარებელიცაა, რომელიც აერთიანებს რწმენით წარმოდგენებს, სოციალურ ურთიერთობებსა და ადამიანისა და სამყაროს მიმართებას. ხევისურული ტერმინოლოგია

წარმოაჩენს გარდამავალი რიტუალების სისტემას, სადაც პური, ხუცესი, სული და ხსოვნა ქმნიან ადამიანისა და ზებუნებრივი სამყაროს შორის ხიდს. აღნიშნული ლექსიკის შესწავლა მნიშვნელოვანია ქართული ენის კულტურულ-რელიგიური სემანტიკისა და თანამედროვე ეთნოლინგვისტური კვლევებისათვის.

გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები

- აბულაძე 1973 – ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები). თბილისი, 1973.
- ბარდაველიძე 1938 – ვ. ბარდაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველი მთიელების სასულიერო ტექსტები. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, 1. თბილისი, 1938.
- ბეზარაშვილი 1974 – ც. ბეზარაშვილი, ქალის სამოსელი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში. თბილისი, 1974.
- გიორგაძე 2024 – დ. გიორგაძე, ქართველ მთიელთა სულიერი კულტურის ისტორიიდან. თბილისი, 2024.
- ელერდაშვილი 2006 – ალ. ელერდაშვილი, უნივერსალური ენციკლოპედიური ლექსიკონი, 3 ტომად, I გამოც. თბილისი, 2006.
- ზედგინიძე 2014 – გ. ზედგინიძე, ჯავახური ლექსიკონი. თბილისი, 2014.
- იმედაშვილი 1928 – ი. იმედაშვილი, უცხო სიტყვათა ლექსიკონი. თბილისი, 1928.
- კიწმარიშვილი 2016 – ნ. კიწმარიშვილი, დაუცხრომელთა სამყოფელი – გურია. თბილისი, 2016.
- მაკალათია 1935 – ს. მაკალათია, ხეცსურეთი. თბილისი, 1935.
- ნეიმანი 1978 – ალ. ნეიმანი, ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი. მე-3 გამოც. თბილისი, 1978.
- ორბელიანი 1991 – ს.ს. ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული. თბილისი, 1991.
- ეთნოგრაფიული ლექსიკონი 2011 – ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი, თბილისი, 2011.
- ქეგლ – ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონი <https://www.ena.ge/explanatory-online>
- ღლონტი 1974 – ალ. ღლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, წ. 1. თბილისი, 1974.
- ძოწენიძე 1974 – ქ. ძოწენიძე, ზემოიმერული ლექსიკონი. თბილისი, 1974.
- ჭინჭარაული 2005 – ალ. ჭინჭარაული, ხეცსურული ლექსიკონი, თბილისი, 2005.
- ხაჭაპურიძე 2017 – ლ. ხაჭაპურიძე, ქართველი მართლმადიდებელი მრევლის მეტყველება (ფრაზეოლოგიური და ლექსიკური ერთეულები). ქუთაისი, 2017.
- ქართული ლექსიკონები <https://ice.tsu.ge/liv/xevs.php>
- ციფრული უნივერსალური სასკოლო ლექსიკონი. შედგენილია საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის თანამშრომლის თეა

შუბითიძის მიერ და ეფუძნება მიხეილ ჭაბაშვილის, პიერო პეტროზილოს, ილია აბულაძის, აკაკი შანიძის, ივანე იმნაიშვილის, სულხან-საბა ორბელიანის, ნოდარ ნათაძის და სხვა ავტორთა ლექსიკონურ წყაროებს.
<http://www.nplg.gov.ge/saskolo/index.php?a=term&d=45&t=4286> -
 Garnet 2006 – A Comprehensive Georgian–English Dictionary. London, 2006.

References and Sources

- Abuladze 1973 – I. Abuladze, Dictionary of the Old Georgian Language (Materials). Tbilisi, 1973.
- Bardavelidze 1938 – V. Bardavelidze, Religious Texts of the Georgian Highlanders of Eastern Georgia, Materials from the Ethnography of Georgia, Vol. I. Tbilisi, 1938.
- Bezarashvili 1974 – Ts. Bezarashvili, Women's Clothing in the Highland Regions of Eastern Georgia. Tbilisi, 1974.
- Chincharauli 2005 – Al. Chincharauli, Khevsurian Dictionary. Tbilisi, 2005.
- Digital Universal School Dictionary. National Parliamentary Library of Georgia. Compiled by Tea Shubitidze and based on the lexicographical works of Mikheil Chabashvili, Piero Petrozillo, Ilia Abuladze, Akaki Shanidze, Ivane Imnaishvili, Sulkhan-Saba Orbeliani, Nodar Natadze, and other scholars. Available at: Digital Universal School Dictionary. Akaki Tsereteli State.
- Dzotsenidze 1974 – K. Dzotsenidze, Upper Imeretian Dictionary. Tbilisi, 1974.
- Elerdashvili 2006 – Al. Elerdashvili, Universal Encyclopedic Dictionary, 3 vols., 1st ed. Tbilisi, 2006.
- Ethnographic Dictionary 2011 – Ethnographic Dictionary of Georgian Material Culture, Tbilisi, 2011.
- Explanatory Dictionary of the Georgian Language (online edition). Available at: ena.ge.
- Garnet 2006 – A Comprehensive Georgian–English Dictionary. London, 2006.
- Georgian Dictionaries (online resource). Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. Available at: ICE – Georgian Dictionaries.
- Giorgadze 2024 – D. Giorgadze, From the History of the Spiritual Culture of Georgian Highlanders. Tbilisi, 2024.
- Imedashvili 1928 – I. Imedashvili, Dictionary of Foreign Words. Tbilisi, 1928.
- Kitsmarishvili 2016 – N. Kitsmarishvili, The Abode of the Restless: Guria, Tbilisi, 2016.
- Khachapuridze 2017 – L. Khachapuridze, The Speech of Georgian Orthodox Parishioners (Phraseological and Lexical Units). Kutaisi, 2017.
- Makalatia 1935 – S. Makalatia, Khevsureti. Tbilisi, 1935.
- Neimani 1978 – Al. Neimani, Dictionary of Georgian Synonyms, 3rd ed. Tbilisi, 1978.
- Orbeliani 1991 – S.-S. Orbeliani, Georgian Dictionary. Tbilisi, 1991.
- Ghlonti 1974 – Al. Ghlonti, Collection of Georgian Dialectal Expressions, Part I. Tbilisi, 1974.
- Zedginidze 2014 – G. Zedginidze, Javakhian Dictionary. Tbilisi, 2014.